

WAT BRACHT DE SEKSUELE REVOLUTIE?¹

Ruut Veenhoven

In: S.W. Couwenberg (red.) 'Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City', Civis Mundi, Jaarboek 2005, ISBN 90 5573 610 4, blz. 93-105

1 INLEIDING

De 'seksuele revolutie' vond plaats in de tweede helft de 20^e eeuw. De veranderingen waren het meest spectaculair in de jaren zestig en zeventig. In die tijd werd seks bespreekbaar, kwam de pil beschikbaar en nam de voorechtelijke seks een hoge vlucht. Hiermee werd de weg vrijgemaakt voor verdere veranderingen in de jaren tachtig en negentig, zoals acceptatie van homoseksualiteit. Sigusch (2000) ziet dat als een aparte fase en spreekt in dat verband van 'neosexuelle Revolution'. Deze ontwikkelingen deden zich vrijwel gelijktijdig in alle westerse landen voor (Robinson e.a. 1991) en sijpelen nu ook door in andere culturen.

Is dat een vooruitgang? Sommigen vinden van niet, onder meer de paus, vele mullahs en aanhangers van christelijke bewegingen als de 'Promise Keepers'. Ook in verlichte kring rijzen bedenkingen en krijgt men oog voor minder wenselijke aspecten van de seksuele revolutie, zoals platte porno op TV en verspreiding van het HIV-virus. De parafilia die nu uit de kast komen worden ook niet overal even enthousiast begroet.

Er zijn al de nodige pogingen gedaan om een balans op te maken, meestal door het inventariseren van voor- en nadelen. Dat levert soms leuke inzichten, maar het is niet goed mogelijk om de diverse effecten tegen elkaar af te wegen. In deze bijdrage probeer ik het op een andere manier. Ik zoek eerst antwoord op de vraag waarom de seksuele revolutie überhaupt heeft plaats gevonden, want je kunt een ontwikkeling niet beoordelen zonder zicht op de oorzaken er van. Vervolgens kijk ik naar het heden en vergelijk landen waar de seksualiteit meer en minder geliberaliseerd is. De vraag is dan of dat uitmaakt voor de uiteindelijke kwaliteit van leven, zoals gemeten in het aantal gelukkige levensjaren. Naar zal blijken is er een verband tussen oorzaken en uitkomsten.

2 OORZAKEN

We weten vrij precies wat er allemaal veranderde tijdens de seksuele revolutie, maar niet zo goed *waarom* dat allemaal gebeurde, en al helemaal niet waarom de revolutie aan het eind van de 20^e eeuw plaats vond en zich zo snel voltrok..

2.1 Korte termijn verklaringen

De gangbare verklaringen knopen aan bij de recente geschiedenis. De seksuele revolutie wordt dan in verband gebracht met andere ontwikkelingen van die tijd, zoals toeneming van de welvaart, emancipatie van de vrouw en neergang van de kerk. Ook is er gewezen op de rol van nieuwe technieken, zoals uitvinding van de pil.

In die analyses is de seksuele revolutie onderdeel van een breed syndroom van gekoppelde sociale veranderingen die met het woord 'modernisering' wordt aangeduid (Righart 1995). De seksuele revolutie is daarbij niet alleen gevolg van modernisering, maar ook een versterkende factor, onder meer door het effect ervan op de emancipatie van de vrouw.

Op zichzelf is er niets mis met die verklaringwijze, maar men blijft zich toch afvragen of modernisering niet zonder seksuele bevrijding had gekund. Ook blijft onduidelijk waarom de bevrijding van de seksualiteit zich zoveel abrupter voltrokken heeft dan andere ontwikkelingen². De recente geschiedenis biedt ook geen antwoord op de vraag waarom de seksualiteit eigenlijk bevrijd moest worden. Waarom is een natuurlijke aandrift als seksualiteit ooit zo beladen geraakt met taboes? Over eten doen we heel wat minder moeilijk. Hoe heeft die onderdrukking zich ook zolang kunnen handhaven? Vaak wordt het Christendom daarvoor verantwoordelijk gesteld. Dat is echter maar een half antwoord, want waarom heeft het Christendom zich dan tegen de seks gekeerd? Bovendien weten we inmiddels dat onderdrukking van de seksualiteit ouder is dan het Christendom (Bullough & Bullough 1995) en ook voor komt in niet-Christelijke culturen, zoals in het hedendaagse Afghanistan.

2.2 Lange termijn verklaring

Ik zoek het daarom nog wat verder terug in de geschiedenis en plaats zowel onderdrukking als bevrijding in de lange termijn ontwikkeling van de menselijke samenleving. Over die 'grote geschiedenis' van de mensheid zijn we de laatste tijd meer te weten gekomen (Sanderson, 1995). Plaatsing in dat verband helpt om de achtergronden van de seksuele revolutie beter in perspectief te krijgen, en maakt ook begrijpelijk dat seksuele hervorming geen exclusief westerse aangelegenheid is. Een nadeel van deze benadering is wel dat cultuur specifieke schommelingen rond de grote lijn buiten beeld blijven, zoals bijvoorbeeld het burgerlijk beschavingsoffensief in de 19^e eeuw en de recente kuisheidsmanie in de Islamitische wereld.

Vrijheid van de jager-verzamelaars

De mens hield zich aanvankelijk in leven met jagen en verzamelen. Daarom leefden onze verre voorouders in kleine groepen, meestal zonder vaste verblijfplaats. Zo heeft de mensheid het merendeel van zijn geschiedenis geleefd en vandaag de dag treffen we die levenswijze nog bij enkele volkjes in geïsoleerde uithoeken van de wereld.

Deze bestaanswijze stelt grenzen aan de maatschappijontwikkeling. Er is niet veel specialisatie mogelijk, waardoor de onderlinge afhankelijkheid beperkt blijft. Als het moet kun je je kostje wel even alleen opscharrelen. De groep kan ook niet erg veel dwang uitoefenen. Dissidenten kunnen zich namelijk afsplitsen. De samenleving van jager-verzamelaars kenmerkt zich daarom door relaties op basis van vrijwilligheid. Men spreekt in dit verband wel van 'zwakke' sociale banden³. De sterkste band is meestal die tussen moeder en haar kinderen. Machtsongelijkheid is beperkt. Hierdoor blijven verschillen in prestige klein en ontwikkelen zich maar zelden sociale klassen. Gelijkheid wordt meestal hoog gewaardeerd en dominant gedrag afgekeurd. Dit maatschappijtype laat het individu dus een behoorlijke mate van vrijheid.

De relatief grote vrijheid in de samenleving van jager-verzamelaars is goed geboekstaafd op basis van kwantitatieve cultuurvergelijking. Bij dit soort 'holo-culturele' analyses worden gegevens over een groot aantal samenlevingen samengebracht in een database. Die gegevens worden geput uit diverse etnografische en historische bronnen. Vervolgens gezocht naar samenhangen tussen maatschappijkenmerken, zoals de hier genoemde samenhang tussen bestaanswijze en vrijheid. **Figuur 1** is ontleend aan zijn bekende inleiding in de macrosociologie van Lenski (1995)⁴.

De vrijheid van jager-verzamelaars manifesteert zich onder meer in de man-vrouw relaties. Huwelijken worden meestal aangegaan op persoonlijke voorkeur en kunnen worden verbroken als het niet meer gaat. Er is een zekere gelijkheid met het moderne patroon van het liefdeshuwelijk.

In die context bestaat ook een zekere seksuele vrijheid. Een blik in de Human Relations Area Files⁵ (Textor 1967) leert dat voorechtelijke seks vaak wordt geaccepteerd, evenals incidentele polygamie. Seks wordt meestal niet verborgen gehouden voor kinderen. Initiatieriten waarbij geslachtsdelen worden gemutileerd zijn komen relatief weinig voor in dit maatschappijtype.

Onderdrukking in de agrarische fase

Ongeveer 10.000 jaar voor Christus begon zich een andere bestaanswijze te ontwikkelen. Mensen gingen gewassen verbouwen en dieren domesticeren. Aanvankelijk ging dat in combinatie met jagen en verzamelen en wisselde men regelmatig van stek als de grond uitgeput raakte. Men spreekt in dat verband van 'tuinbouw culturen'. Uitvinding van ploeg en bemesting maakte blijvende vestiging op een bepaalde plek mogelijk. Hierdoor ontstonden de zogeheten 'landbouw culturen', die in de laatste drieduizend jaar dominant zijn geweest en waarvan er heden ten dage nog veel functioneren.

Door de overgang naar een agrarische bestaanswijze raakte mensen meer gebonden aan grond en bezit. Erfopvolging werd daardoor een kwestie van levensbelang evenals verdediging van land, vee en voorraden tegen aanspraken van hongerige buitenstaanders. Voortdurende strijd om chronisch schaarse middelen dreef mensen op een hoop. Dit had ingrijpende gevolgen voor de samenleving. De stamfamilie deed zijn intrede, niet zelden in patriarchale vormen. Uit de strijd ontwikkelde zich vaak een krijgerekaste en uiteindelijk ook feodale samenlevingen zoals we kennen uit onze middeleeuwen. De vrijheid werd hierdoor drastisch beperkt. Machtverschillen werden groter en regels belangrijker. De mens moest zich steeds meer aanpassen aan de maatschappij. Die ontwikkeling is onder meer beschreven in een goed gedocumenteerde studie door de sociologen Maryanski en Turner (1992), volgens welke de mensheid daarmee in een 'sociale kooi' is geraakt.

Het leven werd er daarmee niet beter op. De gemiddelde levensverwachting was nauwelijks hoger, maar de gezondheidstoestand beduidend lager dan bij jagers-verzamelaars (Sanderson, 1995:337-3341). Dit blijkt onder meer uit vergelijkende analyse van opgegraven gebitten. De onvrijheid lijkt ook niet bevorderlijk zijn geweest voor de levensvreugde; hedendaags onderzoek toont in ieder geval een forse relatie tussen vrijheid en geluk (Veenhoven 1999) en er zijn goede redenen om aan te nemen dat we hier met een universeel patroon te maken hebben.

De toegenomen afhankelijkheid van bezit en familie had ook grote gevolgen voor man-vrouw verhoudingen. Erfopvolging en bruidschat gingen een grote rol spelen bij de partnerkeuze, evenals strategische allianties met andere families. Het verstandshuwelijk kreeg daarmee de overhand. Dit leverde regelmatig drama's à la Romeo en Julia.

In die context werd seks een gevaarlijke zaak, vooral als er kinderen van komen. Voortdurend dreigende hongersnood vereiste geboortebeperving en bij afwezigheid van betrouwbare anticonceptie was dat vooral een kwestie van onthouding. Dit alles dwong

tot beperking van het seksueel verkeer tot een selecte groep van gehuwden, wat betekende dat een groot deel van de bevolking op een houtje moest bijten. Dat werd op verschillende manieren bewerkstelligd, onder meer door scheiding van de leefwerelden van mannen en vrouwen, verhoging van de huwelijksleeftijd en afzondering in kloosters. Het weren van de seksualiteit uit het publieke leven hoorde daar ook bij. Seks werd onzichtbaar en onbespreekbaar gemaakt. Om begrijpelijke redenen werd die onderdrukking van harte gesteund door de clerus.

Bevrijding door industrialisatie

Sinds kort is de agrarische bestaanswijze in grote delen van de wereld afgelost door een industriële. Die bestaanswijze kenmerkt zich niet alleen door mechanisering van productie, maar vooral door een ongekende taakverdeling. Aanvankelijk leek dat de vrijheid van de mens nog verder te beperken. De mens zou slaaf worden van de machine, of op zijn minst slaaf van de monopolistische bezitters daarvan. Inmiddels is duidelijk dat de industriële samenleving de speelruimte voor het individu in veel opzichten verruimd heeft.

Doordat wij ons kunnen bewegen op een gedifferentieerde arbeidsmarkt zijn wij minder afhankelijk van familiebedrijf en erfgoed. De spectaculair toegenomen welvaart maakt het ook minder nodig om ons sociaal in te dekken tegen nooddrift. De samenleving als geheel kan het zich nu ook makkelijker veroorloven om het individu enige ruimte te laten, vooral in de privé-sfeer. Omdat de maatschappelijke samenhang nu sterker verankerd is in functionele verwevenheid is het minder nodig om iedereen hetzelfde te laten denken. De socioloog Durkheim (1893) sprak in dat verband van overgang van 'mechanische' naar 'organische' solidariteit. Individualiteit blijkt ook bevorderlijk voor creativiteit en dat wordt steeds belangrijker in de competitie op de wereldmarkt.

De industriële samenleving biedt niet alleen een vergelijkbare bewegingsruimte als oorspronkelijke jager-verzamelaars samenleving, maar scherpt ook het besef van eigen voorkeuren, onder meer door de rijkdom aan informatie en door dat de langere leertijd ook meer gelegenheid biedt om te experimenteren (Sanderson, 1995: 345). De deur van de sociale kooi is dus enigszins open komen te staan. In **figuur 1** is dat weergegeven met een opgaande lijn die het niveau van de jager-verzamelaars overstijgt.

Dit is uiteraard niet zonder gevolgen gebleven voor het huwelijksleven. De partnerkeuze werd weer meer een kwestie van persoonlijke voorkeur. Het verstandshuwelijk maakte weer plaats voor het liefdeshuwelijk en het huwelijk kwam ook weer in het bereik van bezitlozen. Het uitzicht op echte liefde was dan ook een van dingen die jonge mensen van het platteland naar de stad lokte (Shorter 1975). Het huwelijk zelf werd ook vrijer, je kon er makkelijker vanaf en er ontstonden alternatieve relatievormen.

In deze situatie werd onderdrukking van seksualiteit minder functioneel. Seksuele attractie werd weer een belangrijk punt in de partnerkeuze en een bevredigend seksleven werd ook steeds essentiëler om het huwelijk bij elkaar te houden. De seksuele activiteit nam dan ook toe⁶. Omdat het leger van hunkerende vrijgezellen slonk, was er minder reden om seks buiten hun gezichtsveld te houden. Met de komst van anticonceptie en veilige abortus is het risico van ongewenste kinderen ook vrijwel verdwenen.

Zo gezien is de seksuele revolutie aan het eind van de 20^e eeuw een wat verlate reactie op de maatschappelijke omslag die zich goeddeels in de 18^e en 19^e eeuw heeft voltrokken. In dit verband kan men spreken van een 'cultural lag'. Onderdrukking van de seksualiteit was eigenlijk niet meer functioneel, maar bleef toch nog een tijd in stand. Rond het begin van de 20^e eeuw traden al wel enige seksuele hervormers voor het voetlicht, maar die hadden nog weinig succes. Dat had onder meer te maken met de toen nog sterke positie van de kerk en met de blijvende behoefte aan geboortebeperking⁷. De echte doorbraak kwam dan ook pas toen de pil effectieve anticonceptie mogelijk maakte, dus in de jaren 1960. Toen was de grond onder de restrictieve moraal al zover afgebrokkeld dat zich in twintig jaar een seksuele 'revolutie' kon voltrekken.

3 UITKOMSTEN

Dan de vraag of deze verandering als een vooruitgang kan worden aangemerkt. De eerste vraag die zich daarbij opdringt is of het seksleven verbeterd is. Dat lijkt inderdaad het geval, maar zelfs als dat zo is blijft de vraag of dat niet ten koste is gegaan van de kwaliteit van het leven als geheel.

3.1 Kwaliteit van het seksleven

Eén van de gevolgen van de seksuele revolutie is dat seks nu zo bespreekbaar is geworden dat er enquêteonderzoek naar gedaan kan worden. Daardoor weten we hoe vaak de mensen 'het doen', en kan ook worden vastgesteld dat we er steeds jonger aan beginnen. Uit dit soort onderzoek blijkt ook dat de meeste Nederlanders hun seksleven als bevredigend ervaren. Men is overwegend tevreden met de vrijfrequentie en vindt seks met de partner fijn. Uitgedrukt in rapportcijfers geven mannen hun seksleven gemiddeld een 7,3 en vrouwen een 7,5. Uit vragen naar positieve en negatieve ervaringen blijkt dat het niet allemaal rozengeur is in bed, maar dat positieve belevingen toch overheersen (VanZessen 1991:106-111).

Er kan niet met zekerheid worden vast gesteld dat onze overgrootouders een minder bevredigend seksleven hadden, maar waarschijnlijk is dat wel. In ieder geval is duidelijk dat er toen meer werd afgezien.

3.2 Kwaliteit van het leven als geheel

Heeft verbetering van het seksleven ook bijgedragen tot verhoging van de kwaliteit van het leven als geheel? Die vraag kan niet goed beantwoord worden als over het goede leven gedacht wordt in termen van *levensvoorwaarden*. Daar worden we het namelijk nooit over eens en men verzeilt makkelijk in cirkelredeneringen. Ik volg daarom een andere redenering en meet kwaliteit af aan *levensuitkomsten*.

Gelukkige levensjaren

De leefbaarheid van een biotoop voor een bepaalde diersoort wordt meestal afgemeten aan de levensduur die er gerealiseerd wordt. Op vergelijkbare wijze kan men de leefbaarheid van sociotopen (samenlevingen) voor mensen afmeten aan de levensverwachting. Anders dan bij dieren kan men bij mensen ook het geluk in beschouwing nemen, mensen zijn zich namelijk bewust van hun gevoelsmatige reacties en kunnen rapporteren hoe ze zich over het algemeen voelen. Tezamen betekent dit dat

de leefbaarheid van menselijke samenlevingen kan worden afgemeten aan de mate waarin de leden daarvan lang en gelukkig leven. Elders heb ik dat idee nader uitgewerkt (Veenhoven, 1995, 2002). Dit criterium sluit aan op filosofie van het 'utilitarisme' waarin de waarde van maatschappelijke stelsels wordt beoordeeld aan het 'grootste geluk voor het grootste aantal'.

Net als veel andere bewustzijnstoestanden kan geluk vrij eenvoudig worden gemeten door ondervraging. Omdat het een eenduidig concept is kan worden volstaan met enkelvoudige vragen⁸ de antwoorden op directe vragen naar geluk blijken redelijk valide (Saris et al 1998, Veenhoven 1998). Hierdoor is geluk inmiddels een gangbaar onderwerp geworden in grootschalig enquête onderzoek. Daardoor kan nu het gemiddelde geluk in landen vergeleken worden. In combinatie met statistische gegevens over levensduur kan daarmee ook het aantal gelukkige levensjaren berekend worden (Veenhoven 1995)..

Als de seksuele revolutie heeft bijgedragen tot een betere kwaliteit van het leven als geheel, moet dat zichtbaar worden in een verschil in gelukkige levensjaren tussen meer en minder bevrijde landen. Dit kan inmiddels empirisch getoetst worden. Hoe lang mensen leven in verschillende landen wisten we al uit de gezondheidsstatistiek en de World Database of Happiness (2004) verschaft nu ook vergelijkbare gegevens over gemiddeld geluk in ruim tachtig landen.

Seksuele vrijheid

Het meten van seksuele vrijheid in landen is wat minder makkelijk. Ondanks een overdaad aan onderzoeken in de trant van het befaamde Kinsey rapport⁹ zijn er maar weinig internationaal vergelijkbare gegevens. Ieder land heeft zo zijn eigen vragenlijsten. De best vergelijkbare indicator van seksuele vrijheid komt uit het World Values Survey¹⁰ (WVS). Daarin werd tolerantie gemeten door te vragen wat voor mensen men liever niet als buur heeft. Respondenten konden daarbij verschillende categorieën aangeven, zoals drugsgebruikers, buitenlanders en homoseksuelen.

De mate waarin homo's als ongewenste buur genoemd worden lijkt mij een goede indicator voor een klimaat van seksuele permissiviteit. Attitude onderzoek in Nederland toont in ieder geval een grote samenhang tussen acceptatie van homoseksualiteit en acceptatie van ander seksueel gedrag (Middendorp 1979).

Verband gelukkige levensjaren en vrijheid

Van 80 landen kennen we zowel het aantal gelukkige levensjaren als de gemiddelde acceptatie van homoseksuelen. Die gegevens hebben betrekking op de jaren 1990. Ze zijn tegen elkaar afgezet in **figuur 2**. Er blijkt een duidelijk verband. In de meest permissieve landen leven de mensen duidelijk langer en gelukkiger. De correlatie coëfficiënt is niet minder dan +.72! Dat duidt er op dat mensen de nieuwe vrijheid goed aankunnen.

Dit cijfer zegt echter nog niet allen; zowel levensverwachting en geluk zijn ook sterk gecorreleerd met andere landkenmerken, zoals welvaart en rechtszekerheid. Dat kan een schijnverband veroorzaken en mogelijk zelfs een negatief effect verhullen. Dit is gecheckt door partiele correlaties te berekenen. Na controle van welvaart blijkt het verband inderdaad zwakker, maar nog steeds aanzienlijk ($r_p = +.38$). Het verband blijft ook overeind bij controle van andere voor de hand liggende variabelen, zoals vrouwenemancipatie, mensenrechten en ontkerkelijking. Door het beperkte aantal

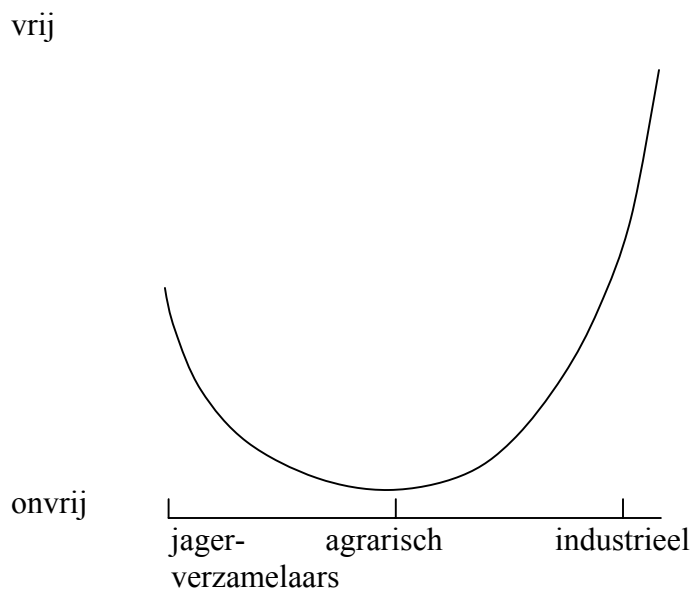
gevallen is het niet mogelijk is om alle mogelijke stoorvariabelen tegelijk constant te houden. Daardoor kan niet helemaal worden uitgesloten dat het verband spurieus is.

Het is ook mogelijk dat er een effect van geluk in het spel is, bijvoorbeeld dat een overwegend gelukkige bevolking minder behoefte heeft aan zondebokken en de roep om vrijere seksualiteit dus makkelijker kon accepteren. Als dat zo is zou het geluk sindsdien gelijk moeten zijn gebleven of zelfs zijn gedaald. Analyse van de trend in geluk in westerse landen in de periode 1972-1996 toont echter een bescheiden toename, ook in notoir libertijnse landen zoals Nederland en Denemarken (Veenhoven 2004). Die stijging kan natuurlijk ook andere achtergronden hebben, dus is het ook hiermee nog niet met zekerheid vastgesteld dat de seksuele revolutie werkelijk heeft bijgedragen tot ons geluk. Voorlopig lijkt het daar wel op.

4 OORZAAK EN GEVOLG

Tenslotte het verband tussen de hier gepresenteerde theorie over de oorzaak van de seksuele revolutie en de empirie over de gevolgen daarvan voor de kwaliteit van het leven. Volgens de theorie is de mensheid geëvolueerd in een samenleving waarin een behoorlijke mate van vrijheid mogelijk was, ook in seksueel gedrag. Het is daarom aannemelijk dat die vrijheid aansluit op de menselijke aard. Toen de overgang naar een agrarische bestaanswijze noodzaakte tot onderdrukking van de seksualiteit moet dat dus tegen de menselijke aard zijn ingegaan. Dat zal het leven er niet leuker op hebben gemaakt. Mogelijk is, mede daardoor, de duur van het leven ook bekort. In de industriële samenleving is onderdrukking van de seksualiteit niet langer vereist en kon de seksuele revolutie ons weer terug brengen naar een mate van vrijheid die vergelijkbaar is met die van de oorspronkelijke samenlevingen van jagers en verzamelaars. Het is niet verbazingwekkend dat de mensen daar nu langer en gelukkiger leven.

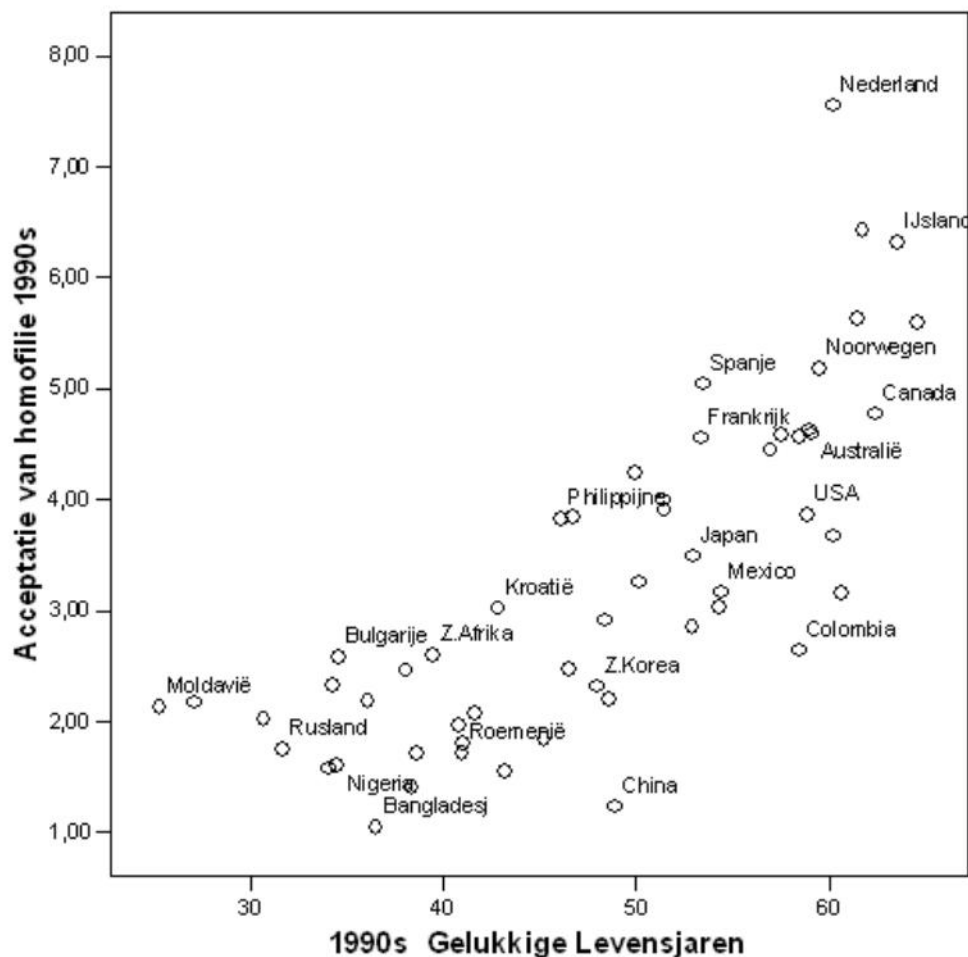
Figuur 1
Maatschappijtype en individuele vrijheid

Ontleend aan Lenski e.a. (1995:431)

Figuur 2

Acceptatie homoseksualiteit en gemiddelde levensvoldoening in 80 landen de jaren 1990

LITERATUUR

Bullough, V.L. & Bullough, B. (1995)
Sexual attitudes: myths and realities
Prometheus Books, Amherst, USA

Durkheim, E. (1893)
De la division du travail social. Etude sur l'organisation des sociétés supérieures.
Alcan, Paris.

Kinsey, A.C., Pomeroy, W.B. & Martin, C.E.
Sexual behaviour of the human male
Saunders, Philadelphia, USA

Lenski, G., Nolan, P. & Lenski, J. (1995)
Human societies. An introduction into macro sociology
McGrawHill, New York

Maryanski, A. & Turner, J.H. (1992)
Human nature and the evolution of society
Stanford University Press, California, USA

Middendorp, C. (1979)
Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70
Boom, Meppel

Righart, H (1995)
De eideloze jaren zestig; geschiedenis van een generatieconflict
Arbeiderspers, Amsterdam

Robinson, I., Ziss, K., Ganza, B., Katz, S., & Robinson, E. (1991)
Twenty years of sexual revolution 1965-1985: an update.
Journal of Marriage and the Family, vol. 53, pp. 216-220

Sanderson, S.K. (1995)
Social transformations
Blackwell, Oxford, UK

Saris, W., Scherpenzeel, A.C. & VanWijk, T. (1998)
Validity and Reliability of Subjective Social Indicators.
Social Indicators Research, 1998, Vol. 45, 173 - 199

Shorter, E. (1975)
De wording van het moderne gezin
AMBO, Baarn

- Sigusch, V. (2000)
Strukturwandel der Sexualitat in den letzten Jahrzehnten
Fortschritte Im Neurologie und Psychiatrie, vol 68, pp. 97-106
- Textor, R.B. (1967)
Human Relations Area Files: A cross cultural summary
HRAF Press, New Haven
- VanZessen, G.J. & Sandfort, T. (1991)
Seksualiteit in Nederland
Swets & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse
- Veenhoven, R. (1995)
Leefbaarheid van landen
Oratie Universiteit Utrecht
- Veenhoven, R. (1998)
Vergelijken van geluk in landen
Sociale Wetenschappen, vol. 41, pp.58-83
- Veenhoven, R. (1997)
Quality of life in individualized society
Social Indicators Research, vol.48, pp. 157-186
- Veenhoven, R (2002)
Het grootste geluk voor het grootste aantal. Geluk als richtsnoer voor beleid.
Oratie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Veenhoven, R. (2004)
World Database of Happiness: continuous register of scientific research on subjective appreciation of life
www2.eur.nl/fsw/research/happiness
- Veenhoven, R. (2004b)
Average happiness in nations: Trend 1946-2003
World Database of Happiness, Distributional Findings in nations, Trend report 2005-1
www2.eur.nl/fsw/research/happiness
- World Value Surveys
Cumulative file 6160, ICPRS,
Ann Arbor Michigan

NOTEN

- ¹ Een eerdere versie van dit artikel is verschenen in 'De Psycholoog' van juli/augustus 2002, onder de titel *Bevrijde seks; tijd, cultuur en geluk* (pp 377-382).
- ² Modernisering en emancipatie van de vrouw, ontkerkelijking en scholing waren al aan het begin van de 20^e eeuw in gang en voltrokken zich geleidelijk. De bevrijding van de seksualiteit begon pas in de jaren 1960 en was twintig jaar later al vrijwel voltooid.
- ³ In de organisatieleer verwijst die term ook naar een patroon van wisselende onderhandelde verbanden in contrast tot de 'sterke' relaties die verondersteld worden in formele organisatiemodellen.
- ⁴ Het gaat hier om de vrijheid van de gemiddelde burger. De vrijheid van elites heeft een andere ontwikkeling doorgemaakt. In plaats van een U-curve zien we daar een exponentieel opgaande lijn. Elites genoten in de agrarische fase dus al een behoorlijke vrijheid.
- ⁵ Dit is een databestand waarin de resultaten van veel volkenkundig onderzoek bijeen zijn gebracht om vergelijkende kwantitatieve analyse mogelijk te maken.
- ⁶ Shorter (1975) maakt dat op uit een toename van het aantal zwangerschappen. Die toename leest hij af uit de som van kindersterfte en geboorten.
- ⁷ Hoewel de toegenomen welvaart het mogelijk maakte om meer monden te voeden bleef de druk tot geboortebeporing toch groot, onder andere door de afnemende economische opbrengsten van kinderen en de toegenomen kosten aan opleiding.
- ⁸ Dit zal veel psychologen vreemd in de oren klinken, omdat ze gewend zijn te werken met vragenlijsten. Dat heeft ook zin als er eigenschappen 'getest' moeten worden waarvan het individu zich niet bewust is, zoals b.v. bij het meten van intelligentie. Meervoudige vragen zijn ook vereist bij meting van eigenschappen die niet scherp afgebakend kunnen worden, zoals b.v. 'neuroticisme'. Bij geluk in de zin van levensvoldoening gaat het echter om iets wat bewust is en helder in één vraag omschreven kan worden. Het gaat daarbij ook om een overal oordeel van het individu dat zich niet laat reconstrueren uit scores op vragen over wat anders.
- ⁹ Het Kinsey (1948) rapport beschreef het seksleven van Amerikanen in de jaren 1940 aan de hand van interviews. Het vormde de opmaat voor representatieve seks-surveys, zoals het onderzoek 'Seks in Nederland' (1969, 1983)
- ¹⁰ In het kader van dit onderzoek worden periodiek enquêtes gehouden onder representatieve steekproeven uit de bevolking van een groot aantal landen. Het onderzoek begon in 1980 met 22, voornamelijk Europese, landen. Het onderzoek is herhaald in 1990, 1995 en 2001, en omvat inmiddels al meer dan 80 landen. De nadruk ligt op opvattingen over goed en kwaad, maar de vragenlijst bevat ook items over satisfactie.